

ДАНИЛО МИХАЈЛОВИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД
dmihajlovic@bfspc.bg.ac.rsУДК: 091.14:27-23/.249(32)"03/06"
027.6:27-523.6(32)"03/06"
27-788-585(32)"03/06"ПРИМЉЕНО: 13.10.2021.
ОДОБРЕНО: 19.4.2021.**Манастирске библиотеке и преписивање књига
у хришћанским аскетским заједницама Египта
у периоду IV–VII века — положај и улога Светог Писма**

Сажетак: Присуство развијених и добро снабдених библиотека у тавениситским обитељима, Белом манастиру аве Шенуте и Фајуму сведоче о завидном нивоу образовања аскета у периоду IV–VII века. Циљ овог рада јесте да се на основу прегледа рукописних збирки библиотека из поменутог периода, као и анализом врсте књига које су оци пустиње поседовали, стекне јаснији увид у афинитете подвижника ка одређеним жанровима, посебно када је реч о Светом Писму. Специфичан подвижнички однос према свештеним текстовима Писма код отаца пустиње уродио је изналажењем нових рукописних стилова и техника преписивања књига Светог Писма при манастирским скрипторијумима. ► *Кључне речи:* манастирске библиотеке, преписивање књига, Египат, скрипторијум, Свето Писмо, монаштво.

Период позне антике у Египту обележен је формирањем многобројних монашких обитељи, које су, поред развоја богате аскетске традиције, дале изузетан допринос и у домену ширења писмености и образовања. Археолошка сведочанства јасно указују на постојање школа при египатским манастирима.¹ Познато је, такође, да су ове аскетске заједнице често поседовале библиотеке, као и скрипторијуме, у којима су се умножавале књиге. Заједно са манастирским школама, библиотеке и скрипторијуми били су стожери образовања при аскетским заједницама. Почивали су управо на ауторитету Светог Писма,

¹ B. Anastasia Maravela, "Alphabetic Verses and Cipher Alphabets from Western Thebas Monasteries: Perspectives on Monastic Literacy in Late Antique Egypt", in *Byzanz und das Abendland III: Studia Byzantino-Occidentalia*, ed. Zoltan Farkas, Laszlo Horvath, Tamas Meszaros (Budapest: Elte, 2015), 70–83; Alain Delattre, "Intellectual Life in Middle Egypt: The Case of the Monastery of Bawit (Sixth–Eighth Centuries)", in *Christianity and Monasticism in Middle Egypt: Al-Minya and Asyut*, ed. Gawdat Gabra, Hany Takla (Cairo — New York: The American University in Cairo Press, 2015), 17.

односно на значају које је Писмо имало за оце египатских пустиња. У манастирским школама се текст Светог Писма користио као наставни материјал,² инвентари библиотеке показују да је Писмо најприсутнија књига,³ док сачувани кодекси сведоче о томе да су најчешће преписиване биле књиге Старог и Новог Завета.⁴

1. БИБЛИОТЕКЕ ПРИ МОНАШКИМ ОБИТЕЉИМА

Са християнизацијом Египта и формирањем првих аскетских заједница у овој земљи, долази и до успостављања библиотека при епископским резиденцијама и аскетским заједницама.⁵ Манастирске библиотеке настају услед потребе подвижника да се на дневном нивоу поучавају речи Господњој и подвизавају у складу са њом. Познато је да су готово све веће монашке обитељи поседовале добро опремљене библиотеке. Оне су често биле снабдевене књигама које су преписиване у скрипторијумима у оквиру самих манастира.

1.1. Библиотека Тавенисиотске обитељи

Тавенисиотске обитељи Пахомија Великог спадају међу прве монашке заједнице Египта. У Пахомијевим *Монашким љавилима* наводи се да је чредни монах понедељком ујутро доносио монасима књиге које су наручивали из манастирске библиотеке. Књиге су враћане у библиотеку истог дана увече,⁶ што упућује на претпоставку да је у тавенисиотским обитељима постојала развијена култура читања.

Проналаском манускрипта из Дишне (Dishna) дошло се до важних закључака у вези са питањем које врсте књига су читали тавенисиотски подвижници. Реч је о збирци познатој као *Bodmer Papyri*, састављеној од 19 кодекса

² В. Monika Hasitzka, *Neue Texte und Dokumentation zum Koptisch-unterricht-Textband* (Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 1990), 216–217; 132; Sofia Toralás Tovar, “What is Greek and what is Coptic?”, in *Ägypten und sein Umfeld in der Spätantike*, ed. Frank Feder, Angelika Lohwasser (Wiesbaden: Harrasowitz, 2013), 112; 114; Samuel Rubenson, *The Letters of St. Antony — Monasticism and the Making of a Saint* (Minneapolis: Fortress Press, 1995), 109–110.

³ В. Walter Crum, *Coptic Manuscripts Brought From the Fayyum by W. M. Flinders Petrie* (London: David Nutt, 1893), 60–62; Anne Boud’hors, “Manuscripts and Literature in Fayoumic Coptic”, in *Christianity and Monasticism in the Fayoum Oasis*, ed. Gawdat Gabra (New York: The American University in Cairo Press, 2005), 22–24.

⁴ В. Јован Касијан, *Разговори са еџипајским љодвижницима* (Београд: Верско добротворно старатељство Архиепископије београдско-карловачке, 2012), 67–68; Јован Србуљ (прир.), *Велики сџаречник — љоуке љустџињских оџаца (џемајска збирка)* (Београд: Православна мисионарска школа при храму Александра Невског, 2013), 28; Harry Gamble, *Books and Readers in the Early Church* (Yale: Yale University Press, 1995), 67.

⁵ Martin Krause, “Libraries”, in *The Coptic Encyclopedia*, ed. Aziz Attiya (New York: Macmillan, 1991), 1447.

⁶ Теофан Затворник, *Древни монашки усџави* (Шибеник: Истина, 2004), 48.

(углавном папирусних), у којима су идентификовани текстови из 54 различита списка.⁷ Постоје јасне индикације да је ова збирка могла припадати тавенисиотском манастиру Бову (Pbow).⁸ Поуздано се сматра да је реч о најстаријој сачуваној збирци списка која се везује за неки од египатских манастира (V век).⁹ Садржај збирке *Bodmer Papyri* је од изузетне важности јер нуди знатан број библијских текстова. Такође, присутни су и јелински текстови, односно општепозната античка дела. Већина текстова сачувана је само парцијално, будући да су листови кодекса прилично оштећени:

- **Јелински текстови:** 1) Менандар, *Самијанка*; 2) Менандар, *Човекомрзац*; 3) Менандар, *Штйий*; 4) Тукидид, *Историја*; 5) Цицерон, *Катилине*; 6) Поема на тему жртвовања *Alcestis*;
- **Хришћански текстови:** **А) Свето Писмо:** 7) Књига постања; 8) Књига изласка; 9) Књига поновљених закона; 10) Књига Исуса Навина; 11) Књига о Товији; 12) Друга књига о Макавејима; 13) Псалтир; 14) Псалтир; 15) Приче Соломонове; 16) Песма над песамама; 17) Књига о Јони; 18) Књига пророка Исаије; 19) Књига пророка Јеремије; 20) Књига Варухова; 21) Плач Јеремијин; 22) Посланица пророка Јеремије; 23) Сузана; 24) Књига пророка Данила; 25) Јеванђеље по Матеју; 26) Јеванђеље по Луки; 27) Јеванђеље по Јовану; 28) Јеванђеље по Јовану; 29) Јеванђеље по Јовану; 30) Посланица Римљанима; 31) Прва саборна посланица апостола Петра; 32) Прва саборна посланица апостола Петра; 33) Друга саборна посланица апостола Петра; 34) Саборна посланица апостола Јуде; **Б) Апокрифи:** 35) Рођење Маријино; 36) Апокрифна преписка Коринћана и апостола Павла; 37) Једанаест химни Соломонових; 38) Дела Павлова; **В) Остала хришћанска литература:** 39) Мелитон Сардски, *Беседа на Васкрс*; 40) Мелитон Сардски, *Беседа на Васкрс*; 41) Богослужбена химна; 42) Богослужбена химна; 43) Апологија Филеаса, епископа тмуитског; 44) *Виђење Доротијево*; 44–52) Верске поеме (непознате); 53) Псалам антифон; 54) *Јермин њасџир*.¹⁰

Као што се може утврдити на основу приказаног инвентара, од 54 списка светописамске књиге заузимају више од половине (28). Изненађујући је податак да списка са отачким текстовима има само 5, што је чак мање и од списка са текстовима јелинских аутора (6). Иако је очекивано да је у манастирској библиотеци

⁷ B. Rodolphe Kasser, “Bodmer Papyri”, in *The Coptic Encyclopedia*, ed. Aziz Attiya (New York: Macmillan, 1991), 48b–53b.

⁸ B. Jennifer Knust, “Miscellany Manuscripts and the Christian Canonical Imaginary”, in *Ritual Matters — Material Remains and Ancient Religion*, ed. Claudia Moser, Jennifer Knust (Michigan: University of Michigan Press, 2017), 112.

⁹ Tito Orlandi, “The Library of the Monastery of Saint Shenoute at Attripe”, in *Perspectives on Panopolis: An Egyptian Town from Alexander the Great to the Arab Conquest*, ed. Brian Paul Muhs et al. (Leiden: Brill, 2002), 216–217.

¹⁰ Kasser, “Bodmer Papyri”, 48b–53b.

било доста списа са текстовима светописамских књига, ипак је важно нагласити несразмерност њиховог броја у односу на све остале списе (јелинске, отачке), јер таква диспропорција свакако указује на то да су подвижници посвећивали више пажње читању Светог Писма. Свакако, постоји могућност да је одређени број отачких списа изгубљен или да ти папируси једноставно нису опстали, али у том случају би вероватно и број списа са текстовима светописамских књига био мањи, тј. и одређен број њих би био изгубљен.

Посматрајући списе са текстовима библијских књига из наведеног инвентара, уочава се да су од старозаветних књига најприсутније мудросне (међу којима доминира Псалтир) и пророчке, док су од новозаветних најзаступљенија јеванђеља и саборне посланице.

1.2. Збирка списа Шенутиног манастира

Обимна збирка списа пронађена је у Белом манастиру (White Monastery) чувеног аве Шенуте. Истраживачи сматрају да је библиотека поседовала једну од највећих збирки списа у Египту и постављају је одмах иза александријске библиотеке, а када је реч о броју списа на коптском, мишљења су да је чак испред Александријске.¹¹ У V–VI веку библиотека је садржала неколико хиљада библијских кодекса мале и средње величине.¹² На основу сачињеног инвентара књига, који је из нешто каснијег периода (X–XI), може се доћи до значајних увида о читалачким претензијама подвижника поменуте обитељи. Анализом пописаних књига може се, између осталог, закључити у којој мери су библијске књиге биле присутне на полицама библиотеке Шенутиног манастира.

Тито Орланди (Tito Orlandi) идентификовао је 325 кодекса, од којих 100 јесу кодекси са библијским текстовима, што би значило да је око 30% кодекса било библијских.¹³ Најзаступљеније су мудросне књиге (12 кодекса, од којих су 10 Псалтир) и јеванђеља (52 кодекса). Што се тиче наглашеног броја кодекса мудросних књига, потребно је имати у виду да је Псалтир био заступљен у богослужењу и молитвеним правилима подвижника, у чему вероватно лежи разлог томе што су кодекси мудросних књига били толико присутни на полицама библиотеке Шенутног манастира.

¹¹ Stephen Emmel, Cornelia Römer, "The Library of the White Monastery in Upper Egypt", in *Spätantike Bibliotheken: Leben und Lesen in den Frühen Klöstern Ägyptens*, ed. Harald Froschauer, Cornelia Römer (Wien: Phoibos Verlag, 2008), 10; Orlandi, "The Library of the Monastery of Saint Shenoute at Attripe", 212–213.

¹² Hany Takla, "Biblical Manuscripts of the Monastery of the of St. Shenoute the Archimandrite", in *Christianity and Monasticism in Upper Egypt: Akhmim and Sohag*, ed. Gawdat Gabra, Hany Takla (Cairo — New York: The American University in Cairo Press, 2008), 156.

¹³ Takla, "Biblical Manuscripts of the Monastery of the of St. Shenoute the Archimandrite", 159–160; Orlandi, "The Library of the Monastery of Saint Shenoute at Attripe", 214–215; Walter Crum, "Inscriptions from Shenoute's Monastery", *Journal of Theological Studies* № 5 (1904): 552–569.

Када је реч о кодексима на којима су била исписана јеванђеља, потребно је имати у виду да су у овом манастиру јеванђеља читана свакодневно као део молитвеног правила аскета. О томе сведочи и 51. правило *Монашкој устави Шенутије*, по коме су живели монаси Белог манастира: „И нека би посебно био проклет свако ко посегне и дотакне света јеванђеља Господа Исуса и отвори их својим рукама, које су пуне сваке нечистоте, и који их чита док живи у преварама, зависти, мржњи, гордости, у свакој врсти лоших дела и у смртним гресима.“¹⁴ У прилог томе да су јеванђеља највише читана (више од других светописамских књига) говори и податак да их аутор издваја у посебно правило. Дакле, 50. правилом (правило које претходи) забрањује се читање „свег Писма Господњег“ онима који чине грех,¹⁵ а одмах након тога се 51. правилом посебно забрањује читање јеванђеља по истом принципу. Такође, 50. правило, које говори о читању „свег Писма“ почиње речима „нека би био проклет онај ко“, док, с друге стране, 51. правило, које говори о читању јеванђеља, наглашава: „нека би *йоседно* био проклет онај ко“, чиме се јеванђељу даје специјални статус у молитвеној пракси подвижника.

1.3. Фајумска збирка

Фајумска збирка представља, такође, важну колекцију кодекса. Нажалост, за њу се не може поуздано тврдити којој манастирској библиотеци је припадала. Један од папируса из ове збирке јесте регистар библиотеке, у коме се наводи преко 100 књига, од којих су већина библијске књиге.¹⁶ Известан број текстова Фајумске збирке није настао на фајумском дијалекту него је накнадно преведен. Овај податак је важан јер се користи као оријентир за разумевање интереса подвижника. Текстови (кодекси) који су накнадно превођени на фајумски указују на то да су били неопходнији за примену (када је фајумски дијалекат преовладао).¹⁷ Док су све новозаветне књиге преведене на фајумски у потпуности, то није случај и са књигама Старог Завета. Занимљив податак јесте то да историјске књиге Старог Завета уопште нису преведене, док су мудросне већином преведене, и то у више примерака.¹⁸ Склоност ка мудросним књигама била је условљена њиховом богослужбеном употребом. Индикативно је, међутим, да историјске књиге уопште нису биле преведене, што имплицира да ова врсте старозаветне књижевности није била заступљена међу оцима аскетских заједница у Фајуму.¹⁹

¹⁴ Bentley Layton, *The Canons of Our Fathers — Monastic Rules of Shenoute* (Oxford: Oxford University Press, 2014), 111.

¹⁵ Layton, *The Canons of Our Fathers — Monastic Rules of Shenoute*, 111.

¹⁶ Crum, *Coptic Manuscripts brought from the Fayum*, 60–62; Boud'hors, “Manuscripts and Literature in Fayoumic Coptic”, 22.

¹⁷ Boud'hors, “Manuscripts and Literature in Fayoumic Coptic”, 24.

¹⁸ Boud'hors, “Manuscripts and Literature in Fayoumic Coptic”, 24.

¹⁹ Опширније о овој теми в. Данило Михајловић, „Карактеристике интерпретације старозаветних мудросних књига у египатским патерцима“, *Саборносії* № 14 (2020): 55–66.

2. ПРЕПИСИВАЊЕ КЊИГА ПРИ МАНАСТИРИМА

Неговање традиције преношења писане речи у манастирима египатских пустиња огледа се и у чињеници да су при монашким обитељима постојали скрипторијуми, у којима је вршено умножавање списа, украшавање илуминацијама и повезивање у кодексе. Постојано ширење хришћанства и понирање класичне културе довело је до промене која је утицала не само на врсту литературе која се умножавала у скрипторијумима (хришћански списи, углавном јеванђеља), него и на начин производње књига, као и на вежбе које су преписивачи практиковали.²⁰ У периоду позне антике преписивање књига вршило се највише при манастирима, што потврђују остраке и папируси из IV–VII века.²¹ Постоје претпоставке да је то могло утицати на снижење цене књиге, а самим тим и на њену доступност.²² Очигледно су манастири имали значајан утицај на ширење писмености у друштву, будући да је умножавање књига вршено како за потребе самих манастира, тако и за поруцбине које су долазиле са стране.²³

Познато је да су поједини монаси били професионални калиграфи, да им је послушање било преписивање књига, док је другима било послушање припремање материјала за преписивање.²⁴ Подвижници су учествовали у целокупном процесу настанка једне књиге: од прибављања материјала, његове обраде, преписивања текста, до илуминације, корицења и дистрибуције.²⁵ Приликом преписивања радили су индивидуално или у групи, а понекад и више њих на једном кодексу.²⁶ Поседни преписивачи имали су задатак само да врше пункцију већ преписаног текста и да га акцентују, будући да је често био исписиван по принципу *scriptio continua*, што је значило писање речи без размака.²⁷

²⁰ Anastasia Maravela-Solbakk, "Monastic Book Production in Christian Egypt", in *Spätantike Bibliotheken: Leben und Lesen in den Frühen Klöstern Ägyptens*, ed. Harald Froschauer, Cornelia Römer (Wien: Phoibos Verlag, 2008), 25–26.

²¹ Chrysi Kotsifou, "Books and Book Production in the Monastic Communities of Byzantine Egypt", in *The Early Christian Book*, ed. William Klingshirn, Linda Safran (Washington: The Catholic University of America Press, 2007), 50; 53.

²² B. Chrysi Kotsifou, "Bookbinding and Manuscript Illumination in Late Antique and Early Medieval Monastic Circles in Egypt", in *Eastern Christians and Their Written Heritage*, ed. Juan Pedro Monferrer-Sala et al. (Leuven–Paris–Walpole: Peeters, 2012), 223.

²³ Maravela-Solbakk, "Monastic Book Production in Christian Egypt", 29.

²⁴ В. *Сѣаречник*, прев. Станимир Јакшић (Нови Сад: Беседа, 2000), 101; 255–256; Србуљ (прир.), *Велики сѣаречник*, 305; Maravela-Solbakk, "Monastic Book Production in Christian Egypt", 26–27.

²⁵ О илуминацијама и повезивању књига в. John Lowden, "The Word Made Visible", in *The Early Christian Book*, ed. William Klingshirn, Linda Safran (Washington: The Catholic University of America Press, 2007), 13–47; Maravela-Solbakk, "Monastic Book Production in Christian Egypt", 34–36; Kotsifou, "Bookbinding and Manuscript Illumination in Late Antique and Early Medieval Monastic Circles in Egypt", 235–236.

²⁶ Kotsifou, "Bookbinding and Manuscript Illumination in Late Antique and Early Medieval Monastic Circles in Egypt", 219.

²⁷ Gamble, *Books and Readers in the Early Church*, 204; Kotsifou, "Books and Book Production in the Monastic Communities of Byzantine Egypt", 63–64.

Конкретан пример проналазимо у *Сѿаречнику*, у апофтегми о непознатом старцу: „Причао је ава Аврам о некаквом старцу из Скита који је био писар и који није јео хлеб. Дође му, дакле, један брат молећи га да му напише књигу. Старац, пак, имајући свој ум у созерцању, напише књигу изостављајући стихове и не стављајући правописне знаке. А брат, када узме књигу и хтеде да је обележи знацима, нађе да су у њој изостављене многе речи. И он каже старцу: Недостају стихови, аво. Вели му старац: Пођи, примени најпре оно што је написано, а затим дођи да ти напишем и оно што недостаје.“²⁸

Од материјала за преписивање користили су се углавном пергамент и папирус, понекад и дрвене таблице, које су служиле за вежбање.²⁹ Папирус је пронашао своју примену јер га је у Египту било у изобиљу и био је знатно доступнији и јефтинији у односу на пергамент, који се у Египту правио углавном од козје или овчје коже.³⁰ Уколико би кодекс био осликаван и повезиван, то му је доста подизало цену. Вероватно је то један од разлога због којих су манускрипти из позне антике пронађени неповезани.³¹ Иначе, у периоду позне антике развио се специфичан вид производње и употребе књига, који је карактеристичан по доминантној употреби кодекса (а не свитака), као и наглашеној заступљености папируса (а не толико пергаментa). До краја IV века кодекс је постао доминантна форма књиге, док је у египатским хришћанским списима превладавао већ од краја II века.³²

Постоје различита становишта о томе зашто је кодекс био најзаступљенији код хришћана. Док једни сматрају да је у питању економичност (за разлику од свитка, у кодексу је могуће користити обе стране за писање),³³ други су мишљења да разлог треба тражити у томе што је кодекс био практичнији за ношење током мисионарења, да је омогућавао да се на једном кодексу препише читаво дело, док то није био случај и са свитком, као и то да је кодекс био практичније форме за светописамске текстове и лакше проналажење цитата у њима.³⁴ На основу кодекса који су до нас дошли може се закључити да су били релативно мањих димензија: 25 x 15 cm или 20 x 10 cm. Често се сусрећу

²⁸ *Сѿаречник*, 101.

²⁹ Emmel, Römer, “The Library of the White Monastery in Upper Egypt”, 10–11; Maravela-Solbakk, “Monastic Book Production in Christian Egypt”, 33; Kotsifou, “Bookbinding and Manuscript Illumination in Late Antique and Early Medieval Monastic Circles in Egypt”, 220.

³⁰ Scott Bucking, *Practice Makes Perfect: P. Cotsen-Princeton 1 and the Training of Scribes in Byzantine Egypt* (Los Angeles: Cotsen Occasional Press, 2011), 71.

³¹ Kotsifou, “Bookbinding and Manuscript Illumination in Late Antique and Early Medieval Monastic Circles in Egypt”, 222–223.

³² B. Megan Hale Williams, *The Monk and the Book* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2006), 169; Gamble, *Books and Readers in the Early Church*, 49.

³³ Bucking, *Practice Makes Perfect: P. Cotsen-Princeton 1 and the Training of Scribes in Byzantine Egypt*, 72–74.

³⁴ Gamble, *Books and Readers in the Early Church*, 54–55.

и тзв. минијатурни кодекси попут *P. Cotsen-Princeton*, који је величине 11,5 x 9,5 cm, као и кодекс истих димензија из Оксиринхуса (*Oxyrhynchus*), на коме је исписан текст Откривења Јовановог.³⁵

Будући мањих димензија, папирусни кодекси су садржали 200–240 страница. Најобимнији папирусни кодекс са хришћанским текстом је *Chester-Beatty codex P46*, који садржи 208 страница, са исписаним Павловим посланицама. С друге стране, на основу кодекса *Sinaiticus* и *Vaticanus* може се закључити да су хришћани у IV веку почели да производе кодексе већих димензија на изузетно квалитетном пергаменту.³⁶ За овај период везује се и развој потпуно новог, раскошног стила рукописа специфичног за светописамске кодексе познатог као *biblical uncial*. Ова врста рукописа је била потпуно развијена и прилагођена за мајускуле, омогућавајући добру читљивост и јасноћу, али и заузимајући доста простора на страници.³⁷

Сама процедура израде једног кодекса није била стандардизована, нити је постојао устаљени редослед по принципу: преписивање — илуминација — повезивање. Очигледно је процес био условљен локалном праксом манастира.³⁸ Међутим, постојала је једна заједничка црта за све подвижнике када је реч о умножавању књига, посебно текстова Светог Писма: самом процесу преписивања приступало се из аскетске перспективе. Слушајући, понављајући и потом записујући речи Писма које преписују, оци пустиње су поунутрашњавали Божју реч. Сваки пут када су преписивали светописамске текстове, подвижници нису само производили копију, него су тихо произносили речи (*sotto voce*) које преписују, њима се напајали и настојали да их оваплоте својим животом и односом према ближњима. Преписивање је преобликовано у форму духовне вежбе.³⁹ На овај начин је и сам процес преписивања био у служби аскетске праксе. Хришћанска аскеза спонтано је изнедрила нови вид преписивачке технике обликоване на основу поимања откривењског карактера Светог Писма и потребе да се његова порука што достојније пренесе писаним путем.

3. ЗАКЉУЧАК

Сачуване збирке књига из манастира египатских пустиња омогућавају нам тек да наслутимо колико су чланови ових аскетских заједница били писмени. Чињеница да је Свето Писмо било најчешћи примерак књиге на полицама њихових библиотека подстиче на претпоставку да су оци пустиња у

³⁵ Bucking, *Practice Makes Perfect: P. Cotsen-Princeton 1 and the Training of Scribes in Byzantine Egypt*, 71.

³⁶ Gamble, *Books and Readers in the Early Church*, 66–67; 80.

³⁷ Williams, *The Monk and the Book*, 173.

³⁸ Bucking, *Practice Makes Perfect: P. Cotsen-Princeton 1 and the Training of Scribes in Byzantine Egypt*, 77; Kotsifou, "Bookbinding and Manuscript Illumination in Late Antique and Early Medieval Monastic Circles in Egypt", 225.

³⁹ Maravela-Solbakk, "Monastic Book Production in Christian Egypt", 29–30.

изучавању богословља посебну пажњу посвећивали, прве свега, самој речи Господњој. Одсуство старозаветних историјских књига, као и наглашено присуство мудросних књига и јеванђеља у Фајумској збирци, библиотеци Шенутиног манастира и у збирци *Bodmer Papyri*, омогућава нам да претпоставимо да су од светописамских књижевних врста мудросне књиге Старог Завета и новозаветна јеванђеља привлачили посебну пажњу аскета. Практично искуство живота у вери којим обилују старозаветне мудросне књиге очигледно је нудило адекватне одговоре на подвижничке потребе.

Највреднији сачувани кодекси, попут *Sinaiticus*-а и *Vaticanus*-а, својом раскошношћу, димензијама, стилем писања и врстом рукописа указују на то да су светописамски текстови третирани са посебном пажњом у односу на остале хришћанске текстове. Већ и сам развој новог стила рукописа (*biblical uncial*) који би био адекватан за преписивање речи Господње упућује на то да светописамски текстови не само да су имали посебан статус међу преписивачима него и да су их подстицали на осмишљавање нових креативних стилова, омогућавајући им да у том процесу и сами узрастају узајамно са преписиваним текстовима.

На основу изнетих података можемо закључити да су египатке хришћанске аскетске заједнице дале значајан допринос ширењу писане културе речи у периоду позне антике. Процес умножавања књига за подвижнике није био само форма, него је услед дубоког поштовања речи Господње представљао свештену радњу учествовања у ширењу благе вести свим народима и тиме бивао преобликован у аскетску вежбу, у којој је преписивач узрастао узајамно са новим рукописом који ствара. Унутрашња стање преписивача и његово узрастање у вери било је извор иновативности и формирања нових елемената у процесу умножавања књига.

БИБЛИОГРАФИЈА

BIBLIOGRAPHY

- Затворник, Теофан. *Древни монашки устави*. Шибеник: Истина, 2004.
- Касијан, Јован. *Разговори са еџипајским подвижницима*. Београд: Верско додворно старатељство Архиепископије београдско-карловачке, 2012.
- Михајловић, Данило. „Карактеристике интерпретације старозаветних мудросних књига у египатским патерицима.“ *Садорносѝ* № 14 (2020): 55–66.
- Србуљ, Јован (прир.). *Велики сѝаречник — ѝоуке ѝустѝињских оѝаца (ѝемајѝска зѝирка)*. Београд: Православна мисионарска школа при храму Александра Невског, 2013.
- *Сѝаречник*, прев. Станимир Јакшић. Нови Сад: Беседа, 2000.
- Boud’hors, Anne. “Manuscripts and Literature in Fayoumic Coptic.” In *Christianity and Monasticism in the Fayoum Oasis*, ed. Gawdat Gabra, 21–32. New York: The American University in Cairo Press, 2005.

- Bucking, Scott. *Practice Makes Perfect: P. Cotsen-Princeton 1 and the Training of Scribes in Byzantine Egypt*. Los Angeles: Cotsen Occasional Press, 2011.
- Crum, Walter. *Coptic Manuscripts Brought From the Fayyum by W. M. Flinders Petrie*. London: David Nutt, 1893.
- Crum, Walter. "Inscriptions from Shenoute's Monastery." *Journal of Theological Studies* № 5 (1904): 552–569.
- Delattre, Alain. "Intellectual Life in Middle Egypt: The Case of the Monastery of Bawit (Sixth–Eighth Centuries)." In *Christianity and Monasticism in Middle Egypt: Al-Minya and Asyut*, ed. Gawdat Gabra, Hany Takla, 15–19. Cairo — New York: The American University in Cairo Press, 2015.
- Emmel, Stephen, Römer, Cornelia. "The Library of the White Monastery in Upper Egypt." In *Spätantike Bibliotheken: Leben und Lesen in den Frühen Klöstern Ägyptens*, ed. Harald Froschauer, Cornelia Römer, 5–14. Wien: Phoibos Verlag, 2008.
- Gamble, Harry. *Books and Readers in the Early Church*. Yale: Yale University Press, 1995.
- Hasitzka, Monika. *Neue Texte und Dokumentation zum Koptisch-unterricht-Textband*. Wien: Österreichische Nationalbibliothek, 1990.
- Kasser, Rodolphe. "Bodmer Papyri." In *The Coptic Encyclopedia*, ed. Aziz Attiya, 48b–53b. New York: Macmillan, 1991.
- Knust, Jennifer. "Miscellany Manuscripts and the Christian Canonical Imaginary." In *Ritual Matters — Material Remains and Ancient Religion*, ed. Claudia Moser, Jennifer Knust, 99–118. Michigan: University of Michigan Press, 2017.
- Kotsifou, Chrysi. "Books and Book Production in the Monastic Communities of Byzantine Egypt." In *The Early Christian Book*, ed. William Klingshirn, Linda Safran, 48–68. Washington: The Catholic University of America Press, 2007.
- Kotsifou, Chrysi. "Bookbinding and Manuscript Illumination in Late Antique and Early Medieval Monastic Circles in Egypt." In *Eastern Christians and Their Written Heritage*, ed. Juan Pedro Monferrer-Sala et al., 213–244. Leuven–Paris–Walpole: Peeters, 2012.
- Krause, Martin. "Libraries." In *The Coptic Encyclopedia*, ed. Aziz Attiya, 1447b–1450a. New York: Macmillan, 1991.
- Layton, Bentley. *The Canons of Our Fathers — Monastic Rules of Shenoute*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Lowden, John. "The Word Made Visible." In *The Early Christian Book*, ed. William Klingshirn, Linda Safran, 13–47. Washington: The Catholic University of America Press, 2007.
- Maravela, Anastasia. "Alphabetic Verses and Cipher Alphabets from Western Thebas Monasteries: Perspectives on Monastic Literacy in Late Antique Egypt." In *Byzanz und das Abendland III: Studia Byzantino-Occidentalia*, ed. Zoltan Farkas, Laszlo Horvath, Tamas Meszaros, 67–83. Budapest: Elte, 2015.
- Maravela-Solbakk, Anastasia. "Monastic Book Production in Christian Egypt." In *Spätantike Bibliotheken: Leben und Lesen in den Frühen Klöstern Ägyptens*, ed. Harald Froschauer, Cornelia Römer, 25–38. Wien: Phoibos Verlag, 2008.
- Orlandi, Tito. "The Library of the Monastery of Saint Shenoute at Attripe." In *Perspectives on Panopolis: An Egyptian Town from Alexander the Great to the Arab Conquest*, ed. Brian Paul Muhs et al., 211–231. Leiden: Brill, 2002.

- Rubenson, Samuel. *The Letters of St. Antony — Monasticism and the Making of a Saint*. Minneapolis: Fortress Press, 1995.
- Takla, Hany. “Biblical Manuscripts of the Monastery of the of St. Shenoute the Archimandrite.” In *Christianity and Monasticism in Upper Egypt: Akhmim and Sohag*, ed. Gawdat Gabra, Hany Takla, 155–168. Cairo — New York: The American University in Cairo Press, 2008.
- Torallas Tovar, Sofia. “What is Greek and what is Coptic?” In *Ägypten und sein Umfeld in der Spätantike*, ed. Frank Feder, Angelika Lohwasser, 109–119. Wiesbaden: Harrassowitz, 2013.
- Williams, Megan Hale. *The Monk and the Book*. Chicago–London: The University of Chicago Press, 2006.

DANILO MIHAJLOVIĆ
 University of Belgrade
 Faculty of Orthodox Theology
 danilomihajlovic@yahoo.com

MONASTIC LIBRARIES AND BOOKS’

PRODUCTION IN CHRISTIAN ASCETIC COMMUNITIES

IN PERIOD FROM 4TH TO 7TH CENTURY — POSITION AND ROLE OF BIBLE

Summary: Existence of developed and well equipped libraries at monasteries in Egypt testifies high level of education of ascetics in period from 4th to 7th century. Acquiring insights in kinds of books that they had possessed allowed better understanding of preferences that fathers of desert have had. Production of books at monasteries was unique process based on the ground of ascetic practice. Copying text from the Bible, monks were pronouncing its words and then internalized them through every day relationship among each other. Contribution of ascetic communities to spreading literal culture in Egypt was immense and without studying of this question literacy in late antique period cannot be comprehensively understood.

► *Keywords:* monastic libraries, books production, Egypt, scriptorium, Holy Scripture, monasticism.